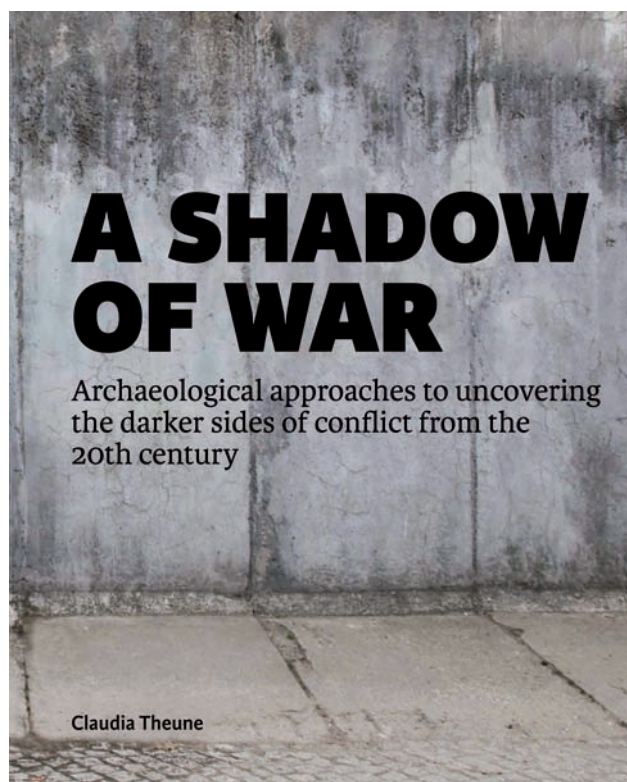

Claudia Theune, *A shadow of war. Archaeological approaches to uncovering the darker sides of conflict from the 20th century*, Sidestone Press, Leiden 2018, ss. 208, 138 ryc.

Archeologia współczesności (*contemporary archaeology*) uzupełnia wiedzę o niedawnej przeszłości, przypadającej na wiek XX i pierwsze lata XXI stulecia, dzięki zastosowaniu metod badań terenowych i analizy materiałów wypracowanych przez archeologów w dotychczasowym rozwoju ich dyscypliny. Z natury mechanizmów poznania naukowego skupia się przede wszystkim na zagadnieniach słabiej znanych, a budzących zainteresowanie naukowe i społeczne. Książka pióra Claudii Theune koncentruje się na ukazaniu wyników zastosowania badań archeologicznych w ujawnianiu „ciemnych stron konfliktów” z minionego stulecia, głównie materialnych pozostałości wojen, przemocy, represji i totalitaryzmów. Jako nadal osadzone mocno we współczesnej kulturze są one „...elementem zbiorowego *imaginarium*” naszych czasów (Zalewska 2012, 1116).

Publikacja składa się z trzynastu dobrze zilustrowanych rozdziałów. Poprzedza je wstęp, a zamyka bibliografia ujęta odrębnie dla każdego z rozdziałów oraz lista wybranych miejsc pamięci, muzeów i pomników upamiętniających najważniejsze konflikty XX wieku. Całość sprawia wrażenie cyklu wykładów uniwersyteckich. Skojarzenie nie powinno dziwić, ponieważ dr C. Theune jest profesorką w Instytucie Prehistorii i Archeologii Historycznej Uniwersytetu Wiedeńskiego. Recenzowaną publikację poprzedziły wcześniejsze prace Autorki z tego zakresu (Theune 2014).

We Wstępie (s. 7-10) czytelnik dowiadyuje się, co należy rozumieć pod pojęciem „archeologii współczesności” i że dziedzina ta przeżywa gwałtowny rozwój od początku obecnego stulecia. Jej korzenie w świecie angloamerykańskim sięgają lat 70. ubiegłego wieku. Były to wówczas badania koncentrujące się na życiu codziennym oraz historii gospodarczej i społecznej związanej z kształtowaniem się Stanów Zjednoczonych. W Europie pierwsze tego typu prace były prowadzone w latach 90. przez badaczy niemieckich

i polskich. Ich przedmiotem stały się obozy koncentracyjne i obozy zagłady. Autorka kładzie duży nacisk na memoratywny charakter tego rodzaju badań, upamiętniających zbrodnie, ich ofiary i utrwalających żywą pamięć o nich.

Rozdział pierwszy (s. 11-22), *The beginnings of contemporary archaeology during the short and the long 20th century*, przedstawia początki tej dziedziny badań, związane z końcem zimnej wojny i „żelaznej kurtyny”, symbolizowane przez upadek muru berlińskiego (s. 13-14). Jako pierwsze prace w obozach zagłady C. Theune wymienia wykopaliska w Chełmnie (1986/1987), Bełżcu i Buchenwaldzie. Nie wie, niestety, o wcześniejszych wykopaliskach przeprowadzonych przez Instytut Historii Kultury Materialnej PAN w 1967 roku na terenie obozu koncentracyjnego

Auschwitz-Birkenau (Hensel 1973, 171-172). Osobne miejsce zajmują badania pól bitewnych i wydobywanie wraków pozostałych z wyposażenia armii walczących w obu wojnach światowych. Od 2000 r. wykopaliska prowadzone są również na terenie byłych obozów jenieckich w Austrii, Norwegii, Holandii, Wielkiej Brytanii, Francji, Belgii, Finlandii, Grecji i Kanadzie.

Archeologia współczesności poza wojnami i konfliktami zajmuje się również odpadami, przemysłem, w tym dawnymi kopalniami. Pojęcie „archeologii współczesności” stosowane jest w książce całościowo; nie jest dzielone na odrębne części, takie jak archeologia pierwszej wojny światowej, archeologia drugiej wojny światowej, archeologia holocaustu, archeologia obozów koncentracyjnych itp.

Związki omawianych prac z dniem dzisiejszym spowodowały, że Autorka zdecydowała się ująć w krótkim rozdziale drugim, zatytułowanym *Contemporary archaeology and ethics* (s. 23-25) zagadnienia zasad etycznych regulujących relacje archeologów, innych interesariuszy i społeczności lokalnych w kontekście tego rodzaju badań. Konieczne jest zwracanie uwagi na odbiór prowadzonych prac przez żyjących członków rodzin zmarłych, ocalałych i świadków badanych wydarzeń. W przypadku eksploracji jam grobowych należy wszystkie szczątki ludzkie traktować z szacunkiem i godnością, bez względu na przynależność do stron konfliktów. Autorka odwołuje się tu do przykładów zbrodni katyńskiej, masowych grobów z Katynia, Miednoje i Piatichatek, zwraca uwagę na szczególną sytuację związaną ze szczątkami ludności żydowskiej, których nie można ekshumować z przyczyn religijnych (s. 73).

Trzeci rozdział, *Sources and methodology* (s. 26-42), omawia źródła archeologiczne oraz metody ich badań. W archeologii współczesności bardzo duże znaczenie mają informacje ze źródeł pisanych, map, zdjęć lotniczych i relacji świadków, chociaż nie zawsze znajdują one potwierdzenie w wynikach prac wykopaliskowych. C. Theune omawia krótko historię (biografię) przykładowych znalezisk. Autorka spośród metod i technik archeologicznych stosowanych w badaniach wyróżnia: LiDAR, badania geofizyczne, powierzchniowe, sondażowe i szerokopłaszczyznowe.

Czwarty rozdział – *Sites and monuments of the two world wars* (s. 43-55), dotyczy stanowisk i obiektów pochodzących z dwóch wojen światowych z XX wieku. Omawia miejsca bitew, pozostałości okopów, bunkry, baraki mieszkalne żołnierzy, wraki samolotów, statków i pojazdów bojowych. Autorka rozważa

kwestie obszaru działań wojennych, pozostałości po nich, wpływu na krajobraz; dużo uwagi poświęca stanowiskom z czasów pierwszej wojny światowej, które dostarczają wiele artefaktów (pozostałości amunicji, sprzęt wojskowy i jego elementy, rzeczy osobiste żołnierzy). Pierwsze prace archeologiczne związane z nimi rozpoczęto 25 lat temu we Francji i Belgii. W Belgii powstała nawet specjalna jednostka zajmująca się prowadzeniem prac na stanowiskach z pierwszej wojny światowej (Department of First World War Archaeology). Autorka wskazuje, że stanowiska archeologiczne z tego okresu znajdują się w Austrii, we Włoszech, w Niemczech i na Łotwie¹.

Wykopaliska odsłaniają również pozostałości lokalnych wojen, totalitaryzmów i oporu wobec władz państwowych. Mówi o nich kolejny rozdział (*Chapter 5. Local wars, totalitarianism and resistance against state authorities*) recenzowanej książki (s. 56-66). Prace takie prowadzone są zwykle w celu udokumentowania czystek etnicznych oraz upamiętnienia ich ofiar. Metody archeologiczne mają duże znaczenie w poszukiwaniu i lokalizacji grobów masowych, jak w przypadku ludobójstwa Ormian (1915-1916), wojny domowej w Hiszpanii (1936-1939), pól śmierci w Kambodży (1975-1979), ludobójstwa w Rwandzie (1994), masakry w Srebrenicy (1995), wojen w b. Jugosławii (1991-2001). Autorka wspomina również o poszukiwaniach grobów żołnierzy amerykańskich zaginionych w czasie wojny w Wietnamie (1955-1975). Przeprowadzenie takich prac zależne jest od zgody miejscowych władz. Prace archeologiczne dostarczają materiałów do ponownej oceny historii narodowej i powodują zwiększenie nią zainteresowania, kształtują świadomość społeczną. Szczególnie użyteczne są w rekonstrukcjach taktyk walki oraz uzbrojenia walczących stron; niekiedy pozwalają odmitologizować wydarzenia z okresu kolonializmu, jak w przypadku bitwy w niecce solnej Kallaya na Pustyni Sirtika w Libii. W innym przypadku dają możliwość lepszego przygotowania rocznic ważnych wydarzeń w historii państw i narodów. Przykładem mogą być niedawne obchody stulecia powstania wielkanocnego z 1916 r. w Irlandii. Badania archeologiczne dostar-

¹ W Polsce pierwszy duży program z tej dziedziny, zatytułowany „Archeologiczne przywracanie pamięci o Wielkiej Wojnie. Materialne pozostałości życia i śmierci w okopach na froncie wschodnim oraz stan przemian krajobrazu pobitewnego w rejonie Rawki i Bzury (1914-1918)”, realizowała w latach 2014-2018 dr hab. Anna Zalewska z Instytutu Archeologii UMCS.

czyły również interesujących informacji związanych z wojną domową w Hiszpanii.

Rozdział szósty, najobszerniejszy (s. 67-97), poświęcony został archeologii obozów koncentracyjnych i obozów internowania – *Concentration camps and internment camps*. Nie jest to dużo, biorąc pod uwagę, że III Rzesza zorganizowała na terenie swoim oraz okupowanych państw „...ok. 12 tys. obozów, podobozów, komand pracy itp.”².

Połączenie w jedną grupę obozów koncentracyjnych z obozami internowania i włączenie do niej obozów zagłady z polskiej perspektywy musi dziwić. C. Theune uzasadnia, że świat obozów i w rezultacie metod stosowanych w nich represji jest skomplikowany. Jej zdaniem, obozy internowania z XX wieku zostały szeroko skojarzone z obozami koncentracyjnymi, a Auschwitz (faktycznie Auschwitz-Birkenau) uczyniły ten termin równoznacznym z Holocaustem i obozami zagłady. Obozy te ucieleśniają pamięć kulturową o największych okrucieństwach popełnionych w obozach przymusowych w XX wieku. Nawet jeżeli tak jest u części społeczeństw europejskich, wydaje się, że w pracy naukowej właściwsze byłoby prostowanie takich symplifikacji niż ich przyjmowanie i tym samym potwierdzanie, zniekształcające minioną rzeczywistość.

Autorka wyróżnia sześć obozów śmierci (Auschwitz-Birkenau, Majdanek, Treblinka, Bełżec, Sobibór, Kulmhof – Chełmno), 20-25 głównych obozów koncentracyjnych i w przybliżeniu około 1200 podobozów, wspomina o sześciu centrach eutanazji, ponad tysiącu gett, 25000 obozów pracy przymusowej, stu pięćdziesięciu obozach jenieckich, dwustu obozach poprawczych dla robotników, stu policyjnych obozach więziennych i kilku obozach dla nieletnich. W rozdziale tym przedstawia krótko historię powstawania obozów, sposób rozszerzania się ich sieci, wyjaśnia główne pojęcia i przedstawia dotyczące ich problemy prawne.

W przekonaniu C. Theune badania archeologiczne obozów koncentracyjnych i obozów internowania, które narodowi socjaliści na początku swych rządów zorganizowali w Niemczech, a następnie tworzyli na terenach okupowanych, odgrywają czołową rolę w archeologii współczesności minionego stulecia. W ujęciu zagadnienia Autorka zdaje się przyjmować perspektywę historii ich upamiętniania i badania oraz znaczenia w zbrodni Holocaustu. W ten sposób

może rozpocząć od przedstawienia „Wykopalisk na terenach obozów śmierci w byłym Generalnym Gubernatorstwie dla okupowanych obszarów polskich, w ‘Reichsgau Wartheland’ i ‘Regierungsbezirk Katowitz’” (s. 72-77), gdzie już w listopadzie 1944 r. dokonano pierwszych prac upamiętniających obóz koncentracyjny w Majdanku pod Lublinem, a w 1947 r. powstało muzeum w Auschwitz. C. Theune podkreśla, że żadne inne miejsce na świecie nie ucieleśnia Holocaustu bardziej od obozu Auschwitz-Birkenau, wpisanego w 1979 r. na listę światowego dziedzictwa UNESCO, od 2007 r. pod nazwą „Auschwitz-Birkenau były Niemiecki Nazistowski Obóz Koncentracyjny i Zagłady”³ (s. 72). Nie wiedząc o pierwszych badaniach archeologicznych w Auschwitz II (Birkenau) z 1967 r., czy jeszcze wcześniejszych „quasi-archeologicznych” sondażach przeprowadzonych w czerwcu 1945 r. na potrzeby śledztwa na terenie byłego niemieckiego ośrodka zagłady w Chełmnie nad Nerem (Pawlicka-Nowak 2015, 138), wśród najwcześniejszych badań terenowych wymienia przeprowadzone w Chełmnie w latach 1986/87, w Bełżcu w 1997 r., Sobiborze od 2000 r., w Majdanku w 2005 r. i w Treblince w 2007 r. (s. 17 i 73). Szerzej opisuje wyniki badań przeprowadzonych na terenie obozów w Sobiborze (s. 74-76), skromniej w Kulmhof-Chełmnie (s. 72-73) i Treblince (s. 73 i 76-77).

W następnej kolejności, znacznie szerzej, zostały przedstawione starsze, narodowo-socjalistyczne obozy koncentracyjne w Niemczech i Austrii (s. 77-88)⁴. W osobnych, chociaż nadal krótkich punktach omawia badania w Buchenwaldzie (s. 78-79) i Sachsenhausen w Niemczech (s. 79-80), a najszerzej prezentuje obóz w Mauthausen z Austrii (s. 80-84). Zaznacza, że w czasie prac archeologicznych stosowano zarówno metody inwazyjne, jak i nieinwazyjne. W wielu wypadkach konsultowano metody prac z miejscowymi organizacjami żydowskimi, w związku z wiarą i tradycją żydowską o nienaruszalności grobów. Szanując te przekonania, groby masowe, w których spoczywają popioły ofiar wyznania mojżeszowego, nie były eksplorowane. Przedmiotem omawianego rozdziału są

³ C. Theune podaje nazwę w wersji ‘Auschwitz Birkenau German National Socialist Concentration and Extermination Camp (1940-1945)’.

⁴ Autorka jako najwcześniejsze objęte badaniami archeologicznymi w Niemczech wymienia dawne obozy koncentracyjne: Witten-Annen, Buchenwald, Mittelbau-Dora, Sachsenhausen, Ravensbrück, Bergen-Belsen, Mauthausen, Neuengamme i Flossenbürg.

² Wg „Wielkiej Encyklopedii PWN”, t. 19, Warszawa 2003, s. 251.

również podobozy (s. 85-88). Wiele z nich jest słabo rozpoznanych; niektóre dzisiaj nieznane.

Znacznie mniej miejsca poświęciła Autorka wynikom badań dawnych obozów jenieckich i obozów internowania oraz więzień (s. 90-97). Odwołuje się do wyników wykopalisk na terenie obozu jenieckiego z czasów I wojny światowej w Quedlinburgu (Saksonia-Anhalt), Stalagu XVIIIB w Kerms-Gneixendorf w Austrii i Stalagu Luft III w Żaganiu. Miejsca takie budzą zainteresowanie badaczy i opinii publicznej w wielu krajach. Są badane i upamiętniane m.in. w Norwegii, Finlandii, Francji, USA i Kanadzie, a nawet na wyspach Morza Karaibskiego. Autorka najwięcej uwagi poświęca obozom znajdującym się na terenie Niemiec, czego efektem są odniesienia do nich w całej książce. Badania obejmują także więzienia z czasów systemów totalitarnych lub to, co po nich pozostało (Kapsuła ze s. 12 i s. 95-97). Tematyka ta została dopełniona dobrze dobranymi ilustracjami.

W rozdziale siódmym (*The archaeology of civil disobedience*) C. Theune zapoznaje czytelników z archeologią obywatelskiego nieposłuszeństwa (98-103). Uwagę współczesnych badaczy przyciągają również miejsca, w których rozgrywały się protesty społeczne o podłożu ekonomicznym, czy przeciwko zbrojeniom i zagrożeniu nuklearnemu w czasie zimnej wojny. Autorka na początku rozdziału zamieszcza kapsułę przedstawiającą wyniki badań miejsca masakry górników z kopalni węgla z Ludlow, w Kolorado, protestujących w 1914 r. przeciwko nieludzkim warunkom pracy i wyzyskowi. W rozdziale tym omówione zostały również wyniki badań archeologicznych miejsc protestów społecznych odbywających się w stanie Nevada, skierowanych przeciwko testom nuklearnym na *Nevada National Security Site*, w latach 1951-1962. Prace te potwierdziły zakładanie przez protestujących tymczasowych obozów w pobliżu terenu, na którym prowadzono próby nuklearne i dostarczyły interesujących artefaktów.

Kolejny rozdział poświęcony jest archeologii dawnych granic z czasów kolonialnych, zimnej wojny i innych (*Chapter 8. Borders*, s. 104-113). „Bohaterami” jego są drut kolczasty, izolatory i prąd elektryczny, a nade wszystko Mur Berliński i „żelazna kurtyna”. W tym przypadku przedmiotem badań archeologicznych są zarówno granice, jak i wspólnoty dotknięte ich tworzeniem. Dzisiaj Mur Berliński stał się najważniejszym symbolem podzielonej Europy, godnym specjalnego upamiętnienia (por. Fig. 8.1. i 8.5.-8.8.).

Na początku rozdziału dziewiątego C. Theune stwierdza, że śmierć w cieniu wojen, totalitaryzmów,

obozów internowania i granic nie do przebycia zawsze musi być uważana za śmierć gwałtowną. Wojnom, obozom śmierci i obozom koncentracyjnym towarzyszyła śmierć masowa. Obozy internowania i więzienia budowane przez dyktatury i państwa totalitarne minionego stulecia oraz nazistowskie obozy śmierci miały na celu poniżenie i anihilację swoich przeciwników oraz tych, których uważano za oponentów lub którymi gardzono (np. mniejszości seksualnych). Zwykle starano się, aby była to śmierć bezimienna. W tym kontekście, w rozdziale dziewiątym zatytułowanym *Składając hold umarłym (Paying tribute to the dead – s. 114-123)* Autorka pochyła się na jednostką ludzką. Każdy z poległych, zamordowanych lub zmarłych w takich okolicznościach miał swoje imię, nazwisko i własną biografię. Badając ich groby i szczątki, mamy obowiązek czynić wszystko, aby przywrócić im tożsamość. Dodać do tego należy racje historyczne wymagające takich ustaleń. Obowiązek ten wymaga ścisłej współpracy archeologów i antropologów fizycznych. Prace archeologiczne muszą być wykonywane z ostrożnością i obejmować szczegółową dokumentację badań.

Na całym świecie prowadzone są ekshumacje żołnierzy poległych w bitwach i wojnach oraz ludności cywilnej, która stała się ofiarą toczonych walk lub zginęła w innych towarzyszących im okolicznościach. C. Theune przywołuje prace archeologiczno-ekshumacyjne, jakie przeprowadzono w Katyniu, Miednoje, Charkowie, Bykowni, gdzie m.in. znajdują się masowe groby polskich oficerów i policjantów zamordowanych w 1940 roku przez funkcjonariuszy NKWD. Autorka akcentuje ogromną rolę i wkład archeologii w poznanie przyczyn śmierci poległych, identyfikację imienną ofiar, zapewnienie im godnego pochówku, przywracanie pamięci o zmarłych i tworzenie pomników.

Rozdział dziesiąty, zatytułowany *Świat drobnych znalezisk (The world of small finds)*, dotyczy materialnych pozostałości po ofiarach, przedmiotów odkrywanych w czasie prac archeologicznych (s. 124-143). Autorka omawia te znaleziska w aspekcie warunków życia i przetrwania w czasie wojen i różnych represji. Zastanawia się również nad ponownym wykorzystaniem danych przedmiotów i nad tym, co dzieje się z odkrywanymi artefaktami zalegającymi przeważnie w magazynach muzeów. Pyta, co powinniśmy z nimi robić? C. Theune prezentuje przedmioty i obiekty z podziałem na stanowiska wojenne (militaria), więzienia i obozy tymczasowe (przedmioty osobiste, elementy odzieży, śmieci i odpady), obozy internowania

(przedmioty medyczne, artykuły higieniczne, meble, zabawki, biżuteria, elementy odzieży, militaria). Odkrycia te umożliwiają wgląd w życie więźniów i ich strategię przetrwania.

Perspektywa globalna (Global perspective), to tytuł rozdziału jedenastego, w którym C. Theune zwraca uwagę na konsekwencje światowego charakteru dwóch największych wojen w XX wieku dla dotyczących ich badań archeologicznych (s. 144-149). W I wojnie światowej uczestniczyło czterdzieści narodów z niemal wszystkich kontynentów, w kolejnej sześćdziesiąt. Obu wojnom towarzyszył rozwój techniczny odgrywający dużą rolę w potęgowaniu globalnych współzależności. Do uprzemysłowienia wojny na szeroką skalę przyczynił się rozwój technologii wojskowej, pojawienie się czołgów, samolotów, okrętów podwodnych. Zjawiskiem globalnym stały się internowania żołnierzy czy ludności cywilnej. Zjawiska te znajdują odbicie w znaleziskach archeologicznych (np. z bazy wojskowej i obozu jenieckiego w Inari Peltojoki na północy Finlandii pochodzą przedmioty z dziewięciu innych krajów – s. 147). Analiza kultury materialnej ilustruje dobrze związki lokalne, regionalne i dalsze badanych stanowisk i żyjących niegdyś w tych miejscach ludzi.

W stosunkowo obszernym rozdziale dwunastym, zatytułowanym *Archeologia poza wojną (Archaeology beyond war)*, C. Theune prezentuje przykłady badań z zakresu archeologii współczesności niedotyczące wojen (s. 150-160). Są wśród nich badania zniszczonych budowli, opuszczonych siedzib i osad, fabryki i obiekty przemysłowe, śmieci i inne odpady. Stanowią one potencjał archeologii w jej badaniach nad historią najnowszą.

W kończącym książkę rozdziale *Archeologia i upamiętnienie (Archaeology and commemoration)* Autorka odwołuje się do naszej osobistej, nawet intymnej sentymentalności (s. 161-170). Wiele badanych stanowisk, wydarzeń i obiektów wymienionych wcześniej na kartach książki jest zarówno trwale upamiętniona, jak i pamiętana. Wśród nich są obozy, cmentarze, pola bitew, miejsca ataków terrorystycznych. C. Theune słusznie zauważa, że miejsca wspólnej pamięci mogą pomóc w budowaniu tożsamości lokalnych społeczności i całych społeczeństw, jeśli ich historyczne znaczenie w danym miejscu jest wystarczająco duże. Archeologia współczesności jest powiązana z miejscami pamięci, ponieważ skupia się na wydarzeniach z ostatniego stulecia, obejmujących wielkie wojny i pozostałości po rządach totalitarnych, które zadały głębokie rany zbiorowej pamięci

narodów, pozostawiły po sobie miliony ofiar i wiele ważnych dzisiaj stanowisk, świadczących o tych strasznych czasach. Nic dziwnego, że wydarzenia te budzą nadal żywe zainteresowanie społeczne. Odkrycia archeologiczne ich dotyczące uczą tolerancji i konieczności poszanowania prawa człowieka, ujawniając okrucieństwa narodowych socjalistów i innych reżimów totalitarnych.

Książka *A shadow of war...* należy do bardziej kompleksowych publikacji z zakresu archeologii współczesności; ukazuje, jak dziedzina ta dzisiaj wygląda, przede wszystkim w środkowej Europie. Tytułowy cień wojny stanowią pozostałości materialne i obiekty powstałe w wyniku wojen i represji, które są świadectwem mrocznej, często totalnej natury podobnych konfliktów. Claudia Theune w swojej pracy zalicza do nich: obozy koncentracyjne, obozy zagłady, obozy internowania i pracy, pola bitewne, okopy, bunkry, zniszczone budowle, groby masowe oraz odkrywane artefakty. Autorka dużą wagę przywiązuje do pamięci o popełnianych zbrodniach i do upamiętnienia ich ofiar, co podkreśla w każdym z rozdziałów. Pragnie, aby cierpienia ofiar nie zostały nigdy zapomniane. Słusznie podkreśla fakt, że pozostałości archeologiczne są odzwierciedleniem dziedzictwa kulturowego, bez względu na to, czy jesteśmy z niego dumni czy nie.

Autorka nie skupia się wyłącznie na śladach zbrodni; ukazuje również, choć znacznie krócej, inne pola zainteresowania archeologii czasów najnowszych. Głównym przedmiotem recenzowanej książki jest jednak mroczne dziedzictwo XX wieku, czyli dwie wojny światowe, broń atomowa i zimna wojna widziane poprzez pryzmat źródeł i badań archeologicznych. C. Theune trafnie ukazuje możliwości tej dziedziny w lepszym zrozumieniu czasów niedawnych i rekonstrukcji bliskiej przeszłości dzięki wykorzystaniu metod archeologicznych.

Prace archeologiczne wnoszą istotne przyczynki do wiedzy o Holocauście. W książce Autorka wielokrotnie przywołuje wyniki polskich badań przeprowadzonych w Chełmnie, Bełżcu, Treblince, Sobiborze czy Auschwitzu.

Autorka w tekście pracy nie odwołuje się do literatury przedmiotu; ogranicza się jedynie do podania bibliografii do każdego z rozdziałów na końcu książki (s. 171-201). Wynika z niej, że wykorzystwała kilkanaście prac polskich badaczy. Wśród nich znajduje się pięć prac pióra prof. A. Koli (Kola 2000; Kola 2001; Kola 2005; Kola 2009; Kola, Sziling 2011). Z polskiej perspektywy należy też docenić, że istotne miejsce w książce zajmują wyniki prac archeologiczno-

ekshumacyjnych w Katyniu. Autorka zwraca uwagę na ich wartość poznawczą dla znajomości natury sowieckiego totalitaryzmu.

Wśród wybranych (89), najważniejszych miejsc pamięci i muzeów na świecie, wymienionych wraz z adresami na końcu książki, znajduje się dziesięć instytucji polskich (s. 202-208). Są nimi: Muzeum Byłego Niemieckiego Obozu Zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem, Muzeum Byłego Obozu Zagłady w Sobiborze, Muzeum Gross-Rosen w Rogoźnicy, Muzeum Katyńskie, Muzeum Miejsce Pamięci w Bełżcu, Muzeum Stutthof w Sztutowie, Muzeum Walki i Męczeństwa w Treblince, Muzeum II Wojny Światowej, Państwowe Muzeum na Majdanku oraz Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau.

Recenzowana książka jest pierwszą poważną próbą przedstawienia archeologii współczesności na świecie, adresowaną nie tylko do archeologów, ale równolegle do szerszego grona czytelników. Dla większości archeologów w Europie będzie to interesujące wprowadzenie w dziedzinę badań chyba mało im znaną. Mimo wysiłków C. Theune, aby było to ujęcie globalne, otrzymaliśmy dzieło napisane z perspektywy środkowoeuropejskiej i w znacznym stopniu austriackiej. Marginesowo uwzględnione są nawet prace francuskie. Dla czytelnika polskiego mankament ten nie musi być wadą. Natomiast, rzeczywistą słabością recenzowanej pracy jest tło historyczne, a ściślej jego zbyt ograniczony wymiar. W rozumieniu Autorki, odpowiedzialność za wszystko złe (Holocaust, obozy koncentracyjne, obozy śmierci, II wojnę światową) ponoszą wyłącznie narodowi socjaliści, nie III Rzesza, jej rząd, armia i społeczeństwo. Trzecia Rzesza nie pojawia się w ogóle na stronach jej książki. Dlatego dla uzupełnienia tła historycznego pracy C. Theune warto przeczytać wydaną przed kilku laty książkę R. Overy'ego (Overy 2012). Można też sięgnąć do starszych opracowań (Bullock 1969; Fest 1970; Eksteins 1996).

BIBLIOGRAFIA

- Bullock A. (1969). *Hitler. Studium tyranii*. Warszawa: „Czytelnik”.
- Eksteins M. (1996). *Święto wiosny. Wielka Wojna i narodziny nowego wieku*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Fest J.C. (1970). *Oblicze Trzeciej Rzeszy*. Warszawa: „Czytelnik”.
- Hensel W. (1973). *Archeologia żywa*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
- Kola A. (2000). *Bełżec, The Nazi Camp for Jewish in the light of archaeological sources, Excavations 1997–1999*. Warsaw: The Council for The Protection Of Memory of Combat and Martyrdom; Washington: United States Holocaust Memorial Museum.
- Kola A. (2001). Badania archeologiczne terenu byłego obozu zagłady Żydów w Sobiborze, *Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa*, 4, 115-122.
- Kola A. (2005). *Archeologia zbrodni: oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa.
- Kola A. (2009). Archäologie des Verbrechens. Das archäologische Know-how im Dienste der Aufklärung von Geheimnissen der jüngsten Vergangenheit am Beispiel exhumierter Opfer des Stalinismus aus Massengräbern von Charkow und Kiew. *Jahrbuch des wissenschaftlichen Zentrums der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien*, 1, 107-116.
- Kola A., Sziling J. (2011). *Charków – Katyń – Twer – Bykownia: w 70. rocznicę zbrodni katyńskiej: zbiór studiów*. Toruń: Fundacja General Elżbiety Zawackiej.
- Overy R. (2012). *Trzecia Rzesza. Historia imperium*. Warszawa: Buchmann.
- Pawlicka-Nowak Ł. (2015). Badania archeologiczne na terenie byłego niemieckiego ośrodka zagłady w Chełmnie nad Nerem. W: O. Ławrynowicz, J. Żelazko (red.), *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939-1956* (135-168). Łódź: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.
- Theune C. (2014). *Archäologie an Tatorten des 20. Jahrhunderts. Archäologie in Deutschland*. Darmstadt: Theiss Verlag.
- Zalewska A. (2012). Archeologia studiowaniem teraźniejszej przeszłości. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji* (1099-1123). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Jolanta Adamek

Adres Autorki:

Mgr Jolanta Adamek
ul. Światowida 63A/72
03-144 Warszawa
e-mail: jolanda_1993@interia.pl

 <https://orcid.org/0000-0002-7334-2218>

